

Uşak Boduroğlu Camii Özelinde Kandil Motifi ve İkonografisi

TÜRKAN ACAR

Uşak Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye
Uşak University Faculty of Arts and Sciences, Turkey
turkan.acar@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-4357-8411>

Öz

Türk ve İslam sanatında ne zaman kullanılmaya başlandığı tam olarak bilinmeyen kandil motifi, temelde ışık/nur anlamına gelmektedir. İşlendiği yapı ya da yüzeye göre anlamı değişen bu motif tanrısal bir simge, doğum-ölüm, Allah'ın nuru, peygamberler, cennet, evren ve ibadet gibi geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Çoğunlukla halk kültürü içinde itibar gören motif cami, türbe, tekke gibi dinî yapılarda; konak, konut gibi sivil yapılarda ayrıca mezar taşlarında uygulanmıştır. Genellikle dini ve sivil mimari yapıların duvarlarında, sıva üzerine kalemişi olarak yapılan motif; ahşap, çini, seramik, mermer, taş, maden, cam ve dokuma gibi farklı yüzeyler üzerine de uygulanmıştır. Kandil motifinin kullanıldığı yerlerden biri de Uşak Boduroğlu Camii'dir. Kubbe üzerinde yer alan kandil motifi, bu haliyle Uşak'taki camilerde kullanılan tek örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada Uşak Boduroğlu Camii kubbesinde yer alan kandil motifi, Anadolu'daki benzer örneklerle kıyaslanarak Türk sanatında kandil motifinin kullanılma sebepleri ve üzerinde bulunduğu yüzeyle olan ikonografik ilişkisi açısından tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uşak, Boduroğlu Camii, Kandil Motifi, Kalemişi Süsleme.

The Oil Lamp Motif and Iconography in the Uşak Boduroğlu Mosque Abstract

The oil lamp motif, which is not known exactly when it started to be used in Turkish and Islamic art, basically means light/light. This motif, whose meaning changes according to the structure or surface on which it is embroidered, has a wide range of meanings such as a divine symbol, birth-death, the light of God, prophets, heaven, the universe and worship. The motif, which is mostly respected in folk culture, is in religious buildings such as mosques, tombs and lodges; it has been applied in civil structures such as mansions and residences and also in tombstones. The motif, which is usually made as a pencil work on plaster, on the walls of religious and civil architectural structures; it has also been applied on different surfaces such as wood, tile, ceramic, marble, stone, metal, glass and woven. One of the places where the oil lamp motif is used is the Uşak Boduroğlu Mosque. The oil lamp motif on the dome appears as the only example used in mosques in Uşak. In this study, the oil lamp motif on the dome of the Uşak Boduroğlu Mosque is compared with similar examples in Anatolia and discussed in terms of the reasons for using the oil lamp motif in Turkish art and its iconographic relationship with the surface it is on.

Keywords: Uşak, Boduroğlu Mosque, Oil Lamp Motif, Engraving Ornament.

Giriş

1768-1769 yılında inşa ettirilen Boduroğlu Camii, Uşak'ta kalemişi süslemelere sahip camiler arasında, kubbesinde kandil motifinin kullanıldığı tek örnektir.¹ Çalışmada, Boduroğlu Camii'nin kubbesinde yer alan kandil motifinin bir süsleme ögesi olarak kullanımı ve Türk sanatındaki simgesel anlamı incelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, yapı yerinde incelenmiş, literatür taraması yapılmış, rölövesi alınıp detaylı fotoğrafları çekilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde kandil simgesinin anlamı, kısaca tarihçesi ve kullanıldığı yerlere değinilmiş, ikinci bölümde ise Boduroğlu Camii'nin plan ve süsleme özelliklerinin tanıtımı yapılarak çalışma konusunu oluşturan kandil motifinin Anadolu'daki benzerleri ile karşılaştırılması yapılmıştır.

1. Kandil Motifinin Simgesel Anlamı

İnsanoğlu kendisi için doğa şartlarını kontrol edebileceği kapalı mekanlarda yaşamaya başladığından beri aydınlatma için meşale, çıra, mum ve kandil gibi çeşitli yapay aydınlatma elemanları kullanmıştır.² İlk aydınlatma elemanlarından biri olan kandiller, halk arasında “çıra, çerâğ, çırağ, ışıklık”³ olarak da adlandırılmıştır. Kandiller, kullanıldıkları ve üzerine konuldukları yerlere göre çeşitli şekillerde üretilmiştir. Çoğunlukla bir masa üzerine koyularak, niş içerisine yerleştirilerek ya da bir yere asılarak kullanılan kandillerin elde taşınabilen örnekleri de mevcuttur.⁴ Ortasında yağ doldurmak için bir delik, fitil kovani, yatay ya da dikey yerleştirilmiş bir kulptan oluşmakta; yuvarlak olan hazne bölümünün üstü ise açık olmaktadır.⁵ Kandilin içerisinde yanmayı sağlayan fitiller kükürtlemiş papirüs, keten lifleri ya da saz gibi ateşe dayanıklı çeşitli malzemeden yapılmıştır.⁶ Kandiller malzemesine göre taş, cam, pişmiş toprak, demir, kurşun, bronz ve altın malzemeden üretilmiştir.⁷ En erken kandilin

¹ Kandil tasviri, Uşak'ta yer alan camilerden Ulu Cami'de, harim güney duvarında, mihrabın hemen üst kesiminde tasavvufi simgesel motiflerle birlikte yazı-resim şeklinde verilmiştir. Tasvir, 2015-2018 restorasyonu sonrasında siva ve boya tabakalarının altında çıkartılmıştır. Boduroğlu Camii'nin kubbesindeki kandil tasvirinden farklı olarak Ulu Cami'deki kandil, kaligrafik şekilde yazı karakterlerinin kollarının uzatılması ile tasvir edilmiştir.

² Sedef Çokay, *Antik Çağda Aydınlatma Araçları*, 9; Sila Erbaş ve Ensar Kılıç, “Türk Kültüründe Geleneksel Bir Aydınlatma Aracı: Kandil,” 116.

³ M. Zeki Oral, “Eşrefoğlu Camiine Ait Bir Kandil,” 113; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 516; Tülin Çoruhlu, “Adramytteion Antik Kenti Kazı Buluntusu Pişmiş Toprak Kandilleri (2001-2006),” 55; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 115; Metin Sözen ve Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 77.

⁴ Nebi Bozkurt, “Kandil,” 299; Wolfgang Radt, “Lampen und Beleuchtung in der Antike,” 22; Kadriye Figen Vardar, “18. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Maden İşleri,” 35-36.

⁵ Henry Beauchamp Walters, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*, 12.

⁶ Radt, “Lampen und Beleuchtung in der Antike,” 45.

⁷ Celal Esat Arseven, “Kandil,” 936-937.

kullanıldığı Paleolitik Çağ'da kandiller taştan ve deniz kabuğundan yapılmıştır. Fitilli kandil kullanımı MÖ 5. bin yılda Ön Asya uygarlıklarında görülmektedir.⁸ Yapılan kazılar sonrasında Mezopotamya'da Sümerlerin (MÖ 4000 –2000), Anadolu'da Hititlerin (MÖ 2000), Yunanların (MÖ 6-4. yüzyıla kadar), Romalıların ve Bizanslıların kandil ürettikleri ve kullanımının devam ettiği bilinmektedir.⁹

İslam dünyasında seramik, Emevi ve Abbasilerde yerel ustalar tarafından üretilmiş; Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Eyyubiler ve Memluklar zamanında çeşitlenerek devam etmiştir.¹⁰ Büyük Selçuklu Dönemi'ne ait seramik kandiller; dairesel tablalı, kaide üzerine oturan hazne ve gaga ağızlı, tek renk sırlıdır.¹¹ Eyyubi Dönemi'nde de yine haznesi delikli, kulplu ve yonca ağızlı kandiller görülmektedir.¹² Memluklar döneminde ise camiler, metal şamdanlar, kandil ve camdan fanuslarla aydınlatılmıştır. Asma fanuslar yuvarlak gövde ve huni biçimli, boyunlu olarak yapılmıştır.¹³ Çoğunlukla yaldızlı ve mineli desenlerle bezenir, bunun yanı sıra genellikle boyun kısımlarında Kur'an-ı Kerim'in en-Nür suresinden bir ayet, gövde kısmında ise vakfi kuran kişinin adı yer almıştır. Selçuklu, Memluklu ve Osmanlı Dönemi'nde yapılmış kandiller Antik Çağ kandillerinden farklı kaide gövde ve boyun kısmından oluşmaktadır.¹⁴ Asırlarca kullanılan; yağ hazneli, üstü kapalı ve ortasında doldurma deliği olan burunlu, kulplu pişmiş topraktan yapılmış küçük kandillerin az da olsa Ortaçağ örnekleri bulunmasına rağmen, Osmanlı Dönemi'ndeki kullanımına yönelik yayın çok sınırlı sayıdadır.¹⁵ İslam coğrafyasının genişlemesiyle bir kısmı ithal malı

⁸ Bozkurt, "Kandil," 300. Kandil formlarının gelişimi için bkz. Perlzweig, *Lamps From the Athenian Agora*.

⁹ Kandillerin tarihçesi için bkz. Füzuran Kınal, "Kaunos Adak Lambaları," 155; Çokay, Antik Çağda Aydınlatma Araçları, 75; A. Deniz Oktaç, "Aydınlatma Araçları," 6-11; Razan Aykaç, "Konya-Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller," 13-14, foto.1, 4, 6.

Anadolu'da Kültepe'de Alacahöyük ve Alishar, Karahöyük gibi yerleşimlerde yapılan kazılarda da kandillere rastlanmıştır. Bkz. Kınal, "Kaunos Adak Lambaları," 155.

Kandil kelimesi yerleşim yerleri için de kullanılmıştır. Bkz. Mithat Usta, "Türklerde Yerleşim Birimlerine Ad Olan Bazı Kelimeler," 4053, 4055-4056, 4059.

¹⁰ Sheila Blair ve Jonathan Bloom, "Irak, İran ve Mısır: Abbasiler," 122; Aykaç, "Konya-Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller," 15, foto. 8; Yaşar Çoruhlu, "Karahanlı Devri Orta Asya Türk Seramik Sanatı Üzerine," 95. Orta Asya'da kazılarda bulunan ve müzelerde sergilenen seramik örnekler için bkz. Aykaç, "Konya-Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller," 16, foto. 9-10.

¹¹ Aykaç, "Konya-Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller," 16, foto. 12-13.

¹² Almut Von Gladib, "Suriye, Filistin ve Mısır: Eyyubiler, Memlukler ve Haçlılar," 194; Aykaç, "Konya-Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller," 17, foto.14.

¹³ Aykaç, "Konya-Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller," 17, foto. 15.

¹⁴ Yılmaz Eker, "Osmanlı Kandilleri," 12.

¹⁵ Nurşen Özkul Fındık, "Tekfur Sarayı Çini Fırınları Kazısında Ele Geçen Şamdan ve Kandilleri," 379-389.

farklı malzemeden değişik biçimlerde kandiller yapılmıştır. Yaygın olanı hafif basık kürevi ve yumurta gövdelerinin bir kısmı üçayaklı, bir kısmı yüksek kaidelidir. Bazılarında birden fazla fitil deliği bulunmaktadır. Armut gövdeli, kâse şeklinde veya hayali hayvan formunda olan örnekler de mevcuttur.¹⁶ Türk-İslam tasvir sanatlarında dini bir motif olarak benimsenen kandil, özellikle Müslümanlar tarafından cami mihraplarında, mihraplı seccadelerde, mezar taşlarında realist üsluplarla ya da stilize şekilde çokça kullanılmıştır.¹⁷

İslam dininde yaşayan bir varlığın tasvirinin yapılması uygun görülmemiştir. Özellikle Allah ve peygamberinin resmedilmesi veya heykellerinin yapılması yasaklanmıştır. Allah'ın ve onun öğretilerinin anlatımının tebliğ ve okuma yolu ile yapılması istenmiştir. Bu yaklaşımın getirdiği kısıtlar, kutsal imgeleri farklı yollar ile ifade etme zorunluluğunu doğurmuştur. Bu nedenle İslam sanatında, soyut semboller kullanılmıştır. Sanat ve mimaride matematik ve astronomiden yararlanılarak İslami desenler, formlar üretilmiştir. Evrende tekrarlanan örnekler, orantıların kusursuzluğu ve simetri Tanrı'nın mükemmel modeli olarak görülmüştür.¹⁸ Özellikle cami mimarisinde çember, daire, üçgen gibi formlar ile fraktal geometri kullanılarak sonsuzluk duygusu verilmeye çalışılmıştır. Geometrik ve bitkisel motifler ile kandil, şamdan gibi nesnel formlar, onlara atfedilen simgesel anlamlarla somut olan mekana soyut anlamlar yüklemiştir.¹⁹

Kur'an-ı Kerim'de geçen

Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki; doğuya da, batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir. Bu, nur üstüne nurdur. Allah dilediği kimseyi nuruna eriştirir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir. (24/en-Nür: 35)²⁰

ayetinden hareketle İslam'da kandilin önemli bir imge olduğu ifade edilebilir. En-Nür Suresi dışında Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın nurunun, Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin ışık saçan birer kandile benzetildiği başka ayetler de yer

¹⁶ Bozkurt, "Kandil," 300.

¹⁷ Kalfazade ve Ertuğrul, "Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine," 23-24.

¹⁸ Ayşegül Durukan, "Cam İç Mekan Aydınlatma Tasarımına Kavramsal Bir Yaklaşım," 533-534; Resul Yelen, "İslam Sanatında Süsleme Sembolizmi Üzerine Yeni Yorumlar," 470-492.

¹⁹ Ahmet Çaycı, *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol*, 243-246.

²⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'an ı Kerim ve Meâli*, 349.

almıştır (25/el-Furkân:61; 71/en-Nüh:16; 41/el-Fuşşilet:12; 67/ el-Mulk:5; 33/el-Ahżâb:45-46, 78/en-Nebe':13).²¹ Mekanda sonsuzluğun yansması "nur" ve aynı anlamda kullanılan "çerağ" kelimesi ile tanımlanır.

Tasavvufi düşünce de "nur" ve "çerağ" kelimeleri ise, Hz. Muhammed'in Tanrı'dan gelen ilk ışık olması anısına, ruhun aydınlanmasının bir sembolü olarak algılanır ve cem törenlerinde kullanılır. Kandil, lamba, mum ya da çıra bu sembolizmin simgesidir. Kandil ve mum manasında olan çerağ, tasavvufi terim olarak, Bektaşiliğin makamlarından birine tekabül etmektedir. Bektaşilikteki çerağ, Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin nurunu temsil etmektedir. Tanrı tarafından Hz. Muhammed'e çerağ verilmesi, Tanrı nurunun sembolik olarak Hz. Muhammed'e aktarılması manasındadır. Arapçada bayrak, sancak manasında olan kelime, devlet ve hükümranlılık sembolü olarak da kullanılır.²² Nitekim tasavvuf düşüncesinin temel kaynaklarından Mesnevi'de "İçinde can nûru olmayan kandile, kandil deme; o, içine kirli, pis bir su konmuş bir şişedir!" şeklinde yer alan beyitte de kandil sembolize edilmiştir.²³

Tasavvufi metinlerde; "Akıl kandille, kandilin yağı da din ile özdeştirilir. Yağ (zeyt) olmadıkça kandil (sirâc) işe yaramaz, çünkü kandil, yağsız ışık vermez; kandil olmadıkça da yağ yalnız başına ışık vermez."²⁴ Bu konuda el-Ėazâlî'nin peygamberle ilgili açıklamaları tamamlayıcı niteliktedir:

Eđer bir şey, hem kendini hem de başkasını görmesinin yanı sıra başkasını da gösteriyorsa, bu şeye nur denilmesi daha uygundur. Hatta başkasına nurları saçtığı için ona, "aydınlatici kandil" (sirâc-ı münîr) denilir. İşte bu özellik, "kutsal peygamberlik ruhu"nda (er-rûhu'l-kudsu'n-nebevî) vardır. Çünkü bilgi nurları, onun aracılığıyla yaratılmışlara saçılır. Bu yüzden Yüce Allah, Hz. Muhammed'e "sirâc-ı münîr" demiştir. Peygamberlerin hepsi birer kandildir; bilginler de öyledir; fakat aralarındaki farklılıklar sayılamayacak kadar çoktur."²⁵

²¹ Bozkurt, "Kandil," 299; Musa Kaval, "Nûr Sûresi 35. Ayet Bağlamında Mesnevi'de Nûr Sembolü," 1040-1042; Yelen, "İslam Sanatında Süsleme Sembolizmi Üzerine Yeni Yorumlar," 472-478; Faris Çerçi, "Hz. Peygamberi'in Doksan Dokuz İsmi," 19.

²² Faruk Çolak, "Hacı Bektaş Velâyetnâmesinde Dini Motifler," 229.

²³ Kerim Kara, "Mevlânâ'nın Mesnevi'sinde Kalp-Gönül," 516; Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevi*, 3: 233.

Mesnevi'de nur sembolizmi için ayrıca bkz. Kaval, "Nûr Sûresi 35. Ayet Bağlamında Mesnevi'de Nûr Sembolü," 1040-1048. Mevlana Türbesi'nde yer alan kandil motiflerinin yorumu için bkz. Ali Fuat Baysal ve Çiğdem Önkol Ertunç, "Mevlânâ Türbesi Kalemşlerinde Ortaya Çıkartılan Resimlerin Eflatun ve İsrakilik Bağlamında Bir Analiz Denemesi," 39, 46, 47, 48, 51.

²⁴ Mustafa Yıldız, "Ėazâlî'nin Akıl Eleştirisi," 56, 77.

²⁵ Yıldız, "Ėazâlî'nin Akıl Eleştirisi," 78-79.

Kandil motifinin, Türk ve İslam sanatında ne zaman kullanılmaya başlandığı tam olarak bilinmemektedir. Temelde ışıık/nur anlamına gelen motif, tanrısal bir simge, doğum-ölüm, Allah'ın nuru, peygamberler, cennet, evren ve ibadet gibi geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Çoğunlukla halk kültürü içinde itibar gören motif Türk-İslam sanatında dini ve sivil yapılarda, ayrıca mezar taşlarında uygulanmıştır.

2. Boduroğlu Camii'nin Tarihçesi, Plan ve Mimari Özellikler

Boduroğlu Camii, Uşak merkezde, Ünalın Mahallesi/Hacı Sıddık Mahallesi Bodur Sokak'tadır. 22.11.2000/9704 tarih ve karar ile Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından tescil edilmiştir. Cami ve çevresinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 14.06.2017-25.03.2019 yılları arasında restorasyon çalışmaları yapılmıştır.

2.1. Tarihlendirme

Boduroğlu Camii'nin ne zaman inşa edildiğini minarenin batı yüzünde yer alan kitabeden öğrenmek mümkündür. Mermer üzerine kabartma tekniğinde verilen sülüs kitabe, Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Kitabeye göre yapı, Bodurzâde Hacı Mustafa oğlu Hacı Halil tarafından 1182/1768-69 yılında inşa ettirilmiştir.²⁶ Kitabede adı geçen yapının banisi Zülbekir Hacı Halil ve oğlu Hacı Bekir Efendiler, Boduroğlu ailesinin dedeleridir. Her iki zat da müderristir.²⁷

²⁶ Kitabenin okunuşu: "Bâreka'llâh etti bünyâd Zülbekir Hacı Halil

Belde-i Uşak içinde Medrese, Câmî ve Sebîl

Çün vakf eyledi O mâlini ukbâ için

Hak Te'âlâ rahmetinden eyleye sa'yin cemîl

Sâhibü'l hayrât olanlara sezâdır Fâtîha

Kim ki yâdetmez duâda ya leimâdır, ya bâhil

Ezheri sen ehl-i hayrın daimâ zikrinde ol

Tâ bulursun saak-ı arşta âb-ı Kevser-i selsebil

Tâlib-i ilm ü amel gördükçe der târîhini

Sen müyesser kıl İlâhî bizlere ecr-ü asîl

Sene 1182". Haşim Tümer, *Uşak Tarihi*, 193. Kitabede bazı kelimelerin farklı okunuşları için bkz. İnce, *Uşak'ta Türk Mimarisi*, 26-27.

²⁷ Aile hakkında daha fazla bilgi için bkz. Tümer, *Uşak Tarihi*, 67-68, 114-115, 194-196, 208-209.

Fotoğraf 1: Boduroğlu Camii. Minaredeki Kitabe (2021).²⁸

Kitabede ve kaynaklarda Boduroğullarına ait olduğu bahsedilen medrese, mektep ve çeşme günümüze ulaşamamıştır.²⁹ Camiye ait iki vakfiye bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 15 Muharrem 1184/11 Mayıs 1770 tarihli Hacı Halil Efendi vakfiyesi, tarihsiz olan ikincisiyse Hacı Ebubekr Efendi vakfiyesidir.³⁰

Caminin batısındaki küçük bir hazire bulunmaktadır. Hazirede Boduroğlu aile mensuplarının da [Bodurzâdelerden Hacı Bekir Ağa oğlu Mustafa Ağa (ö. 1811), Hacı Halil oğlu Hacı Muhammed (ö. 1814), Mustafa oğlu Hüseyin (ö. 1826-1827)] bulunduğu 11 adet mezar vardır.³¹

2.2. Plan ve Mimari Özellikler

Boduroğlu Camii, kare planlı kübik gövdeli olup, pandantif geçişli bir kubbe ile örtülüdür. Caminin kuzeybatı köşesinde bir minare ve batı cephesinde de bir hazire yer almaktadır. Boduroğlu Camii, düzgün kesme taş, moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. 2014 yılında yapıyı ilk incelediğimiz dönemde caminin duvarları dıştan sıvalı ve boyalıydı. 2017-2019 yılında yapılan restorasyon çalışması ile dış cephede yer alan sıva tabakaları sökülmüş, taş doku ortaya çıkartılmıştır. Bu onarımda, yapının giriş cephesindeki, camiye sonradan eklenen, giriş bölümü de kaldırılmıştır. Beden duvarları ve kubbenin sekizgen kasnağında düzensiz taş-tuğla

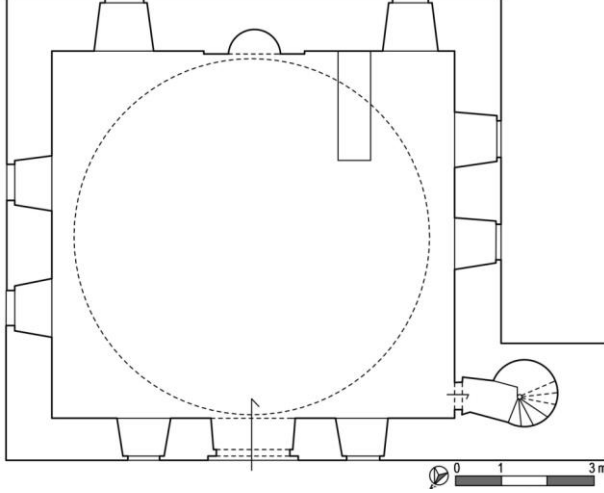
²⁸ Çalışmada yer verilen fotoğraf ve çizimler yazara aittir.

²⁹ Külliye'nin bugün olmayan yapılarıyla ilgili bkz. Tümer, *Uşak Tarihi*, 67-68, 114-115, 192-194.

³⁰ Vakfiyeler için bkz. M. Murat Öntuğ, "Uşak'ta Boduroğlu Vakıfları ve Vakfiyeleri," 77-100.

³¹ Boduroğlu Camii haziresindeki mezar taşlarının ayrıntılı tanıtımı için bkz. Sedat Bayrakal, *Uşak'ta Osmanlı Mezar Taşları*, 8-14.

almasıklığı gözlenmektedir. Minare kürsüsüyle harim kuzey duvarının birleştiği kesimlerin örgüsü düzensizdir. Harimin dört duvarına, saçığın alt kesimine denk gelen konumuna, tuğladan hafifletme kemeri örülmüştür. Yapının kuzey cephesinde, giriş açıklığının batısına bir de mermerden devşirme bir parça yerleştirilmiştir.

Çizim 1: Boduroğlu Camii Planı.

Fotoğraf 2, 3: Boduroğlu Camii. Kuzeybatı ve Doğu Cephe (2021).

Fotoğraf 4: Boduroğlu Camii. Kuzey Cephe (2021).

Fotoğraf 5: Boduroğlu Camii. Kuzeybatı Cephe (2021).

Fotoğraf 6, 7: Boduroğlu Camii. Batı ve Doğu Cephe (2021).

Harimin kuzey cephesinin ortalarında dışa taşıntı yapmayan bir giriş açıklığı ve giriş açıklığının iki yanında da birer pencere bulunmaktadır. Harimin doğu, batı ve güney duvarlarının alt kotunda da ikişer adet pencere açıklığı yer

almaktadır. Pencereleer mazgal formdadır. Alt sıra pencereleri dıştan basık içten yuvarlak kemerliken kasnak pencereleri sivri kemerlidir ve alçıdan dışlıkları bulunmaktadır.

Harimin kuzeybatı köşesinde yer alan minare kare kaidelidir. Silindirik gövde ve petek, kaide gibi kesme taşlarla örülmüştür. Tek şerefeli minarenin peteği, kurşun kaplı konik bir külah ile örtülüdür. Minareye harimin kuzeybatı köşesinde yer alan giriş açıklığı ile ulaşılmaktadır. Kaynaklarda minarenin şerefe korkuluğu ve şerefe altı taşlarının 1986 yılında yenilendiği bilgileri bulunmaktadır.³²

Avlunun doğusunda şadırvan ve hela yer almaktadır. Şadırvan, yapılan son restorasyonda yenilenmiştir.

Harime kuzey duvarının ortalarında yer alan basık kemerli giriş açıklığı ile ulaşılmaktadır. Kemer ve söveler kesme taştır. Girişin üzerine kurşun kaplı basit bir sundurma eklenmiştir. Harimin dört duvarında ikişer adet alt sıra penceresi bulunmaktadır. Mazgal formundaki pencereler yuvarlak kemerlidir.

Fotoğraf 8-9: Boduroğlu Camii. Restorasyon Öncesi Harimin Güney ve Doğu Duvarları (2014).

Fotoğraf 10-11: Boduroğlu Camii. Restorasyon Öncesi Minberi ve Kubbesi (2014).

³² İnce, *Uşak'ta Türk Mimarisi*, 26.

Harimin güney duvarında yer alan mihrap nişi yarım daire profillidir. Yuvarlak kemerli bir kavsara ile örtülüdür. 2014 yılındaki incelememizde kavsarasının içinde İhlâş Suresi'nin daire oluşturacak şekilde işlendiği tespit edilmiştir. Mihrap nişinde ise iki yana çekilmiş perde tasviri bulunmaktaydı. Kırmızı renkli ve süslemesiz şekilde betimlenen perde tasviri farklı renk tonları ile verilmiş ve ışık-gölge kontrastı oluşturulmuştu. Üstte püsküllerden oluşan bir bölüm ve kordonlarla hareketlendirilmiş perde tek kattan ibaretti. Yapılan son onarımda mihrapta yer alan bezemeler tamamen kaldırılmış ve üzeri sıvanıp boyanmıştır (Fotoğraf: 8, 12).

Harimin güneybatı köşesinde yer alan ahşap minberin yan aynalığında eşkenar dörtgenlerden meydana gelen geometrik süsleme, dolap yan aynalığında ise ajur tekniğinde bitkisel süslemelere yer verilmiştir. Köşk kısmının külahı yoktur. Cam göbeği renginde yağlı boya ile boyanmış olan minberin üzerindeki boyalar son restorasyonda temizlenmiştir.

Fotoğraf 12-13: Boduroğlu Camii. Harimin Güney ve Doğu Duvarları (2021).

Fotoğraf 14: Boduroğlu Camii. Harimin Kubbesi (2021).

8,35x8,61 m ölçülerinde kare planlı harim geçişleri pandantiflerle sağlanan yaklaşık 8,5 m çapında bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe geçiş unsurları ile birlikte sekizgen planlı bir kasnak üzerine oturmaktadır. Kasnağın her yüzeyine sivri kemerli birer pencere açılmıştır. Pencerelemin alçından dışlıkları bulunmaktadır. Kubbe dıştan kurşun kaplıdır.

Harimin iç duvarları sıvalı ve boyalıdır. Son restorasyonda duvarlara işlenen kalemişleri ve kubbeki süslemeler dışında yapıda herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Kubbe göbeğinde daire şeklinde bir madalyon bitkisel süslemelerle hareketlendirilmiştir. Kubbe yüzeyi ise sekiz kartuşa bölünmüş ve simetrik olarak karşılıklı kartuşların zeminleri mavi, sarı, yeşil ve kırmızı renklerle boyanmıştır. Her kartuşun içi bitkisel ve kıvrım dallarla bezenmiş ve birer kandil motifi ile vurgulanmıştır. Kandiller zincirlerle üstteki bitkisel tepeliklerden sarkar şekilde verilmiştir.

3. Süsleme Özellikleri ve Kandil Motifinin Kullanımı

Boduroğlu Camii'nin süslemeleri harim duvarları ve kubbesinde kalemişi olarak uygulanmıştır. Kubbedeki süslemeler orijinal, harim duvarlarındakiler ise yapılan son restorasyondandır.

Kubbede yer alan orijinal süslemeler, Uşak camileri içerisinde kubbesinde kandil motifinin işlendiği tek örnek olması bakımından ele alınmıştır. Kubbenin merkezine içi kıvrık dallar ve palmetlerle doldurulmuş bitkisel örnekli daire şeklinde bir madalyon yerleştirilmiştir. Madalyonun zemini lacivert, kıvrım dallardan meydana gelen bitkisel süslemeler ise kırık beyaz renkle işlenmiştir. Göbek dışında harimi örten kubbe sekiz eşit kartuşa bölünmüş ve her kartuşun zemini simetriği olan kartuş ile birlikte aynı renge boyanmıştır. Kartuşlarda sarı, kırmızı, yeşil ve mavi renkler zemin rengi, beyaz ise motifleri oluşturan renk olarak tercih edilmiştir. Motiflerde ve konturlerde siyah ve gri renklerle gölgelendirme yapılmıştır. Kartuşların alt ve üst kısımlarındaki kıvrık dal ve yapraklardan meydana gelen bitkisel süslemeler iki yandan birer dalla ilişkilendirilmiştir. Kandil motiflerinin alt kısmındaki bitkisel motifler tepe noktada daire şeklinde birer rozet oluşturmaktadır. Bu rozetlerin zemini beyaz, yaprakları ise kırmızı ve yeşil renklerle işlenmiştir.

Kartuşların üst kısmındaki bitkisel kısımdan zincirle sarkan birer kandil motifi, bulunduğu zemin renginin zıttı olarak, kırmızı, yeşil, sarı ve gri renklerle verilmiştir. Her kartuş içerisinde yer alan kandillerin gövdeleri farklı renklerde iken, hepsinin üst kısımlarındaki bölüm gri ve tepelikleri ise sarı renkle aynı düzenlemededir. Kandiller gövde kısmının iki yanında yer

alan kulplarla zincirlere bağlanmıştır. Aynı şekilde başlık kısımlarında üst kısımla bağlantı sağlayan birer zincir daha bulunmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği üzere, kubbe eteğinde, harim duvarlarında yer alan Allah, Muhammed, dört halife isimleri ve dini içerikli yazılar, pencere çevrelerindeki fletolar en son restorasyondandır.

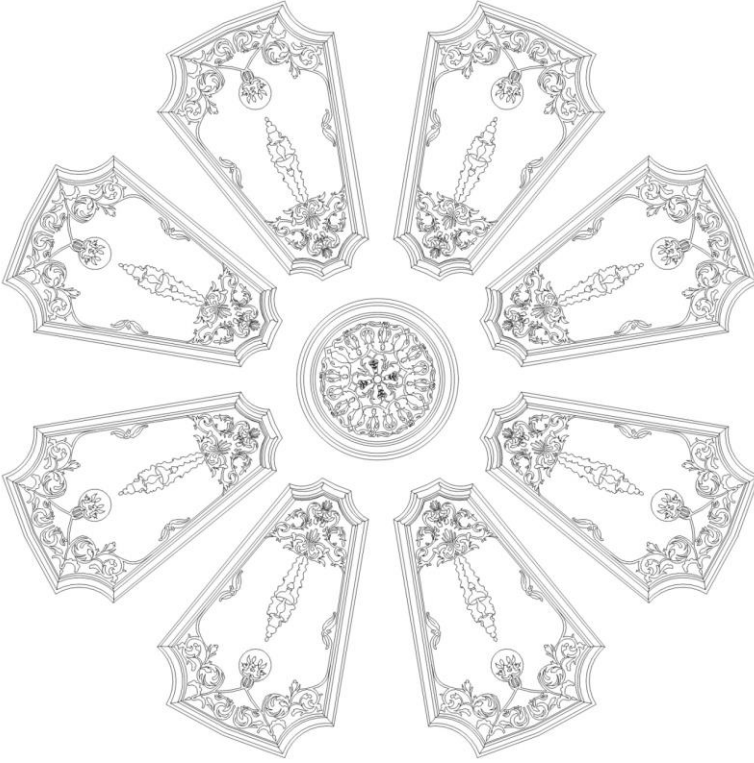
Çizim 2: Kubbe Göbeğinde Yer Alan Bezeme.

Çizim 3: Kubbedeki Kartuşlardan Detay.

Çizim 4: Kubbedeki Asma Kandillerden Detay.

Çizim 5: Boduroğlu Camii. Kubbesinde Yer Alan Kalemîşi Süsleme.

3.1. Kandil Motifinin Türk Sanatında Kullanıldığı Yerlerden Örnekler

Kandil, cami türbe gibi dini mimaride duvarlarda bazen bir bordür şeklinde yan yana, bazen çeşitli bitkisel motiflerle, bazen de perde, şamdan, ibrik gibi nesneli motiflerle birlikte yoğunlukla kalemîşi olarak uygulanmıştır. Motif camilerde çoğunlukla mihrap nişlerinde yer alır. Kompozisyonda, iki yana çekilmiş perde motifinin ortasından zincirle sarkar şekilde bir ya da birden fazla asma kandil betimlenmektedir. Işık, aydınlık, sonsuzluk gibi çeşitli simgesel anlamlar içeren kandil ile Batı etkili Barok üsluplu perde tasviri 18. yüzyılda tercih edilen yeni süsleme tarzının yansımasıdır. Bu dönemdeki benzer uygulamalar, Üsküdar Çiçekçi (Küçük Selimiye) Camii gibi İstanbul mimarisinde görülmesinin yanı sıra, Balıkesir Burhaniye ilçesi Ağacık Köyü ve Şahinler Köyü Camii mihrabında olduğu tarzda Anadolu'nun farklı yörelerinde de karşımıza çıkmaktadır.³³ Mihrap

³³ Halil Sözlü, "Balıkesir Burhaniye'de Ağacık Köyü Camii ve Tasvirleri," 498; Savaş Yıldırım, "Burhaniye Şahinler Köyü Camii Duvar Resimleri," 283; Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Türk-İslâm

nişi içinde “İlahi ışığı/nuru” simgeleyen kandil tasvirleri ise İslam sanatında 13. yüzyıldan itibaren kullanılmış olmakla birlikte, Osmanlı mihraplarındaki gösterimleri yine geç dönem cami mihraplarına aittir³⁴. Ürgüp Davut Ağa Camii'nin yazlık bölümün güney duvarının ortasındaki mihrap nişinde günümüze sadece boya izleri kalan perde ve askılı kandil kompozisyonu çoğunlukla 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında görülmektedir. Nevşehir ve çevresinde benzer mihrap bezemesine sahip camiler bulunmaktadır. Fakuşağı Köyü (1847-1848), Ortahisar Sultan Alâeddin (1857), Gülşehir Ovaören Köyü (1896), Şahin Efendi Köyü (1901-1902), Ortahisar Ali Reis (1902), Aksalur Reşadiye (1910) ve Uçhisar Karamanoğlu (1911-1912) camilerinin mihrap nişlerinde askılı kandil ve perde motifleri tek veya birlikte kullanılmıştır.³⁵ Âşık Paşa'nın yazdığı, Türkçenin erken ve önemli eserlerinden Garibname'de (1329) kandil askısının Kur'an, fitilinin nefes, yağının akıl ve yanan ateşinin Tanrı aşkına benzetilmesi, bu dönemde kandilin önemini açıklar.³⁶ Kandil ve şamdan bezeme ögesi olarak Osmanlı döneminin sonuna kadar işlenmeye devam etmiştir.³⁷

Toplumun her kesimi tarafından kullanılan kandillerin dini mimari ile birlikte başlıca kullanım alanları evler, caddeler ve sokaklardır. Ayrıca ticari amaçlı binalarda, kamu yapıları, tiyatrolar, tapınaklar, maden ocakları, hamam, mezar ve sunaklarda, törenlerde, festivallerde de kullanılmıştır.³⁸

Mimari yapılarda suni aydınlatma elemanı olarak kullanılan kandiller aynı zamanda mekanın dekorasyonunda formu ve bezemeleri ile birer dekoratif obje

Sanatında Devşirme Malzeme Kullanımına Farklı Bir Örnek: Üsküdar Altunizâde Camii Son Cemaat Yeri Mihrabı,” 2-3.

Cami mimarisinde duvarlarda görülen kandil motifi örnekleri için bkz. Halil İbrahim Eryılmaz ve Şenay Özgür Yıldız, “Manisa, Demirci’de Duvar Resimli İki Cami: Kışlak Eski Camii ve Ahatlar Camii,” 69-107; Şevki Duymaz, “Uluborlu Alâeddin Camii,” 74.

Camilerin kubbesinde yer alan kandil motifi örnekleri için bkz. Ali Baş ve Bayram Ürekli, “Konya Şerafeddin (Şerafeddin) Camii,” 208; Serkan Kılıç, “Elmalı’daki Ahşap Tavanlı Cami ve Mescitler (Osmanlı Dönemi),” 424, 420, fig. 30.

Mihraplarda yer alan kandil motifi örnekleri için bkz. Oğulcan Avcı, “Yozgat Başçavuşoğlu Camii ve Süslemeleri Üzerine Düşünceler,” 54, 57, foto. 21; Serap Erçin Koçer, “Salihli/Damatlı Köyü Eski Camii’nin Kalem İş Bezemeleri (Manisa),” 3211-3226; Şerife Tali, “Kırşehir/Mucur’daki Hüseyin Ağa Camii İle Emine Hanım Camii’nin Kalem İşleri,” 505, 508, foto. 3-4; İnci Kuyulu, “Bademli Kılıczade Mehmet Ağa Camii (Ödemiş/İzmir),” 154.

³⁴ Kalfazade ve Ertuğrul, “Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine,” 29-31.

³⁵ Mehmet Pınar, “Nevşehir Mihrapları,” 77-79, 82-84, 92-94, 95-97, 98-99, 100-102, 103-104.

³⁶ Halit Çal, “Malatya Kırklar Mezarlığı Mezar-Mezar Taşlarında Bezeme,” 179.

³⁷ Çerkez, “Eyüpsultan Mezartaşlarında Kandil Motifi,” 338-365.

³⁸ Robert James Forbes, *Studies in Ancient Technology VI*, 166; Donald. M. Bailey, *Greek and Roman Pottery Lamps*, 11; Celal Esat Arseven, “Kandil,” 937; Winfried Held, “Künstliche Beleuchtung und Architectur,” 59; Tanju Cantay, “Asma Kandillik,” 497-499; Çökay, “Antik Çağda Aydınlatma Araçları ve Perge Pişmiş Toprak Kandilleri,” 76.

mahiyetindedir. Maddi birer obje konumunda olan kandillerin yukarıda da belirtildiği üzere ikonografik soyut anlamları da bulunmaktadır. Bir bezeme ögesi olan kandilleri, soyut anlamlarıyla birlikte motifi mezar taşları başta olmak üzere, camilerin mihrap ve kubbelerinde, farklı dini ve sivil yapıların duvarlarında, minyatürlerde, seccade, halı, kilim gibi yaygılarda görmek mümkündür.

Boduroğlu Camii kubbesinde de görüldüğü gibi, mezar taşı, mihrap nişi, kubbe ve yaygılarda yer alan kandil motifleri, çoğunlukla iki yanlarında kulplarıyla zincirleri bulunan asma kandil şeklinde işlenmiştir. Çift kulplu ve çift zincirli çoğu örnekte, kandil fitilinin ucu yanar biçimde tasvir edilmiştir. Boduroğlu Camii'nde yer alan kandil motiflerinde de fitil yanar şekilde betimlenmiştir. Mezar taşları, kubbe ve mihraplarda görülen bu kompozisyondaki kandiller gerek süslemesi, gerek işlenişleri ile 15-16. yüzyıl çini kandil örneklerine benzemektedir.³⁹

Kandil motifleri kompozisyonda tek başlarına verilmekle birlikte perde, ibrik, şamdan gibi objeler, palmet, rumi gibi çeşitli bitkisel motifler de kullanılmıştır.⁴⁰ Mezar taşlarında kandil, ölünün yolunu aydınlatıcı bir anlam taşımaktadır.⁴¹ Bu simgesellik, özellikle mezar taşlarında, ölen kişinin mezarını ahirete kadar aydınlatmakla görevlendirilmiş bir motife dönüşmüştür.⁴² Kandil motifleri 11. yüzyıldan itibaren mezar taşlarında uygulanmıştır.⁴³ Ahlat'ta,⁴⁴ İstanbul Eyüp Sultan Camii Haziresi'nde ve çevresindeki mezarlıklarda, Kırşehir'deki mezar taşlarında çeşitli tiplerde örnekleri bulunmaktadır.⁴⁵ Anadolu'da kandil ve şamdan/mum motifleri Ahlat'tan Batı Anadolu'ya uzanan

³⁹ Asuman Kolsuk, "Osmanlı Devri Çini Kandilleri," 73-91; H. Kâmil Biçici, "İznic Müzesi'ndeki Kandil ve Şamdan Motifli Mezar Taşları," 646. Zincirli asma kandil örnekleri ile benzeşen Bizans dönemi cam kandil örnekleri için bkz. Zeynep Çakmakçı, "Bizans Dönemi Mekan Aydınlatmasında "İslami Tipte" Cam Kandiller," 163.

⁴⁰ Kandil motifli mezar taşları için bkz. H. Örcün Barışta, "Göynük Akşemsettin Türbesi Haziresindeki Bitkisel Bezemeli Kadın Mezar Taşları," 123-136; Biçici, "İznic Müzesi'ndeki Kandil ve Şamdan Motifli Mezar Taşları," 637-661; Murat Çerkez, "Eyüpsultan Mezartaşlarında Kandil Motifi," 338-365; Kalfazade ve Ertuğrul, "Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine," 23-34; Beyhan Karamağaralı, "Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografisi," 33-46; Rıfık Melül Meriç, "Anadolu Türk Tarihi Vesikalari: Akşehir Türbe ve Mezarları," 141-212. Mezar taşları ve dokumada kullanılan kandil motiflerinin karşılaştırılması için ayrıca bkz. Hacer Arslan Kalay, "Kandil Motifinin Anadolu-Türk Mezar Taşları ve Dokumalar Üzerindeki Kullanımlarına Yönelik Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme," 13-26.

⁴¹ Karamağaralı, *Ahlat Mezartaşları*, 3; Biçici, "İznic Müzesi'ndeki Kandil ve Şamdan Motifli Mezar Taşları," 648.

⁴² Sevgi Kılınc, "Ahlat Mezar Taşlarındaki Kandil Kavramının Çağdaş Seramik Formlarda Yorumu," 1.

⁴³ Tolga Bozkurt, "Osmanlı Selâtin Cami Mihrapları," 12-13.

⁴⁴ Karamağaralı, *Ahlat Mezartaşları*, 59.

⁴⁵ Çerkez, "Eyüpsultan Mezartaşlarında Kandil Motifi," 342; Göktürk, *Tarihi ve Anıtları Işığında Kırşehir Mezar Taşları, Mezardaki Hayatlar*, 129.

(Kırşehir, Akşehir ve Konya daha çok olmak üzere) geniş kültür ve sanat kuşağında, özellikle mezar taşlarında göze çarpmaktadır.⁴⁶ Kandil tasvirleri içerisinde dikkat çeken unsurlardan biri olan zincir, mezar taşlarında da işlenmiştir.⁴⁷ Ülkemizde mezar taşları konusunda yapılan çalışmalara göre, kandil ve şamdan motifli mezar taşlarının Doğu Anadolu,⁴⁸ Ege, Marmara⁴⁹ ve İç Anadolu Bölgesi⁵⁰ dışında yeterince örneklere sahip olmadığı görülmektedir.⁵¹

Kandil motifi mezar taşlarında bazen yüzeyi kaplayan ana bir motif durumunda, bazen de etek ya da alınlık kısmında bir pano, ya da niş içinde tekli (ikişerli) ya da friz şeklinde daha küçük ölçülerde olmak üzere ikinci planda yer almaktadır.⁵² Mihraplardaki kompozisyonda ise mihrap ana nişinin merkezinde bazen tekil bazen de iki yana çekilmiş perde motifi ile verilmektedir. Seccade ve halılarda ise seccadenin merkezinde yer alan mihrap motifinden sarkar şekilde verilmekte ya da seccadenin bordürlerde tek olarak yer almaktadır. Kubbe de ise Boduroğlu Camii örneğinde olduğu gibi kartuşlar içerisinde yine yukarıdan zincirlerle sarkar şekilde betimlenmektedir. Boduroğlu Camii'nde kubbenin sekiz kartuşa ayrılması ve her kartuşta bir kandil motifinin verilmesi İslam inancında sayılara verilen anlamla da ilişkilendirilebilir. İslam inancında sekiz sayısı cennetin sayısı olarak kabul edilmektedir.⁵³ Boduroğlu Camii'ndeki sekiz kandil, belki de baninin ya da sanatçının bu simgeselliğe vurgu yapmak isteğinin bir uygulamasıdır.

Edebi metin, minyatür ve tablolarla kandil hem bezeme kompozisyonunda yer alan bir motif hem de simgesel bir obje olmuştur. Örneğin Siyer-i Nebî'de, Hz. Muhammed'in nurlu doğumu sahnesinde geri planda sivri kemerli nişte, zincirle sarkan kandil asılmış ve Hz. Muhammed'i çevreleyen nurlu ışık yukarıda bu kandille birleşmiştir.⁵⁴ Resmin ikonografisinde parlak alev ve asma kandil "Nur

⁴⁶ Göktürk, *Tarihi ve Anıtları Işığında Kırşehir Mezar Taşları, Mezardaki Hayatlar*, 129. Diğer motif olan şamdan ise, ışık verici, hayat ağacı gibi anlam taşıdığı gibi, ölenin ruhunun başka bir aleme yükselmesini sağlamakta, Kur'an ve Hz. Muhammed'i temsil ettiği söylenmektedir. Karamağaralı, *Ahlat Mezartaşları*, 3; Karamağaralı, "Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografisi," 33-46. Göynük Akşemsettin Türbesi Haziresi'ndeki mezar taşlarında da şamdan motifi karşımıza çıkmaktadır. Barışta, "Göynük Akşemsettin Türbesi Haziresindeki Bitkisel Bezemeli Kadın Mezar Taşları," 119.

⁴⁷ Biçici, "İznik Müzesi'ndeki Kandil ve Şamdan Motifli Mezar Taşları," M-1,3,4,8,10,12.

⁴⁸ Karamağaralı, *Ahlat Mezartaşları*, 79.

⁴⁹ Çerkez, "Eyüpsultan Mezartaşlarında Kandil Motifi," 338-365; Kalfazade ve Ertuğrul, "Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine," 23-34.

⁵⁰ Göktürk, *Tarihi ve Anıtları Işığında Kırşehir Mezar Taşları, Mezardaki Hayatlar*, 129.

⁵¹ Biçici, "İznik Müzesi'ndeki Kandil ve Şamdan Motifli Mezar Taşları," 639.

⁵² Kalfazade ve Ertuğrul, "Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine," 26-27.

⁵³ Keleş, "Ahmed Yesevî'nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi," 574-575, 583.

⁵⁴ Christiane Gruber, *Osmanlı-İslam Sanatında Tapınma ve Tılsım*, 19, res. 1.

Ayeti”ni (24/en-Nür: 35) akla getiren görsel unsurlardır. Mutasavvıflar, bu ayette geçen kandil (zucâc) ve meşale (sirâc) kelimeleri ile “nur üstüne nur” (nûrun alâ nûr) ifadesini, dünyaya doğru yolu gösteren ışık (nûru’l-hudâ) sıfatıyla Hz. Muhammed için birer mecaz olarak yorumlamışlardır.⁵⁵

Sivil mimaride de örnekleri bulunan kandil motifleri çeşitli bitkisel ve nesnel motiflerle birlikte kullanılmaktadır. Kocaeli/Derince Tahtalı Köyü, Beş Divanlı Rıza Bey Konağı’nın (1892-93) odalarından birinde dikdörtgen pano içinde, iki yana çekilmiş perdenin ayrılma yerinden aşağıya doğru bir kandil sarkmakta; kandilin altında leğeniyle birlikte bir ibrik ve iki yanda şamdanlar içinde yanan mumlar yer almaktadır.⁵⁶ İnşa tarihi bilinmeyen (19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başları) Gaziantep’teki “L Tipi Ev” olarak isimlendirilen bir konutta, kandille birlikte tasarlanmış içinden çiçekli dalların çıktığı; ayrıca bir vazunun iki yanında, sehpa üzerinde ibriklerin yer aldığı panolar bulunmaktadır.⁵⁷

Kaynaklarda ibrik motifinin bazı tasvirlerde kandil motifinin simgesel anlamı olan Allah, nur ve cennet ile ilişkilendirildiği yönünde yorumlar yer almaktadır. Seccadelerde özellikle mihrap üçgeninde, basamakların başladığı noktada ibrik tasvirinin yer alması, tıpkı kandil tasvirlerinde olduğu gibi mihrapların Tanrı’nın ışıklı yoluna açılan bir kapı gibi tasavvur edilmesine aracı olduğunu, bu noktada ibriğin vazolarda olduğu gibi, kandilin işlevine ve anlamına dönüştüğü görüşlerine yer verilmiştir. Bazı örneklerde ibrik tasvirlerinin gövde kısmında tıpkı kandil motiflerinde rastladığımız “Allah” lafzı yer almaktadır. Ayrıca bazı seccade örneklerinde ibrik, bir kandil gibi mihrap nişinden aşağı doğru zincirle sarkıtılmaktadır. Kandil ve ibrik tasvirlerinin benzer şekilde betimlenmesi iki nesne arasında bir anlam bütünlüğüne işaret etmektedir.⁵⁸ Bazı levhalarda, levhanın merkezinde “Allah” lafzı bulunmakta, lafzın çevresinde kandil tasvirleri ile ibrik motifleri yoğun olarak kullanılmaktadır. İslam tasvir sanatlarında Tanrı simgesine dönüşen bu iki motif, burada birlikte kurgulanmış ve yazıyla da vurgulanmıştır.⁵⁹

⁵⁵ Gruber, *Osmanlı-İslam Sanatında Tapınma ve Tılsım*, 19-20. Minyatürlerde kandil kullanımı için ayrıca bkz. Melek Dikmen, “Nûr-ı Muhammedî Anlayışının Metin ve Minyatür Üzerinden Takibi: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1221 No’lu Siyer-i Nebi Örneği,” 1059-1069; Hicabi Gülgen ve Semra Güler, “Osmanlı Devleti’nde Klasik Dönem ve Sonrasına Ait Delâilü’l-Hayrât Minyatürlerindeki Değişim,” 29-60; Sedat Bayrakal, “Minyatürlerde Minberler,” 3-9.

⁵⁶ Semiha Altier, “Osmanlı Sanatı’nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi,” 62.

⁵⁷ Dilek Şener, “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri,” 380-381; Altier, “Osmanlı Sanatı’nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi,” 162.

⁵⁸ Altier, “Osmanlı Sanatı’nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi,” 169.

⁵⁹ Altier, “Osmanlı Sanatı’nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi,” 170-171; Malik Aksel, *Türklerde Dini Resimler*, 39, 53, 78, 79, 143, res. 20; Malik Aksel, *Anadolu Halk Resimleri*, 254-255.

Kandil motifi dini ve sivil mimari yapılarının duvarlarında sıva üzerine çoğunlukla kalemişi olarak uygulanmıştır⁶⁰. Bununla birlikte, ahşap⁶¹, çini, seramik⁶², mermer, taş⁶³, maden⁶⁴, cam⁶⁵, dokuma⁶⁶, el sanatı ürünleri⁶⁷ ve tablolar⁶⁸ da uygulanmıştır.

⁶⁰ Kalemişi örnekleri için bkz. Kuyulu, "Bademli Kılıczade Mehmet Ağa Camii (Ödemiş/İzmir)," 151; Şerife Tali, "Giresun Yağlıdere Tekke Köyü Cami kalem işi Bezemeleri," 489-497.

⁶¹ Ahşap üzerine kalemişi örneği için bkz. Hicabi Gülgen, "Bursa Ulu Cami Müezzinz Mahfili ve Tezminatı," 70, foto. 7.

⁶² Çini-seramik örnekleri için bkz. Ömür Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*, 21; Ara Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "Bir Deneme," 269; Kalfazade ve Ertuğrul, "Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine," 30-31, res. 23; Tolga Bozkurt, "Erken Dönem Osmanlı Selâtin Cami Mihrapları," 210.

⁶³ Mermer ya da taş kandil motifi örnekleri için bkz. Mehmet Önder, "Konya'da Alevi Sultan Mescidi ve Mihrabı," 241; Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*, 320; Durukan, Balat İlyas Bey Camii, 138, foto. 21; Kalfazade ve Ertuğrul, "Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine," 30-32, res. 20-22, 24; Zekiye Uysal, "18. Yüzyıldan Ahşap Direkli İki Cami," 1115, res. 28-30; Yusuf Çetin, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Cami Mimarisinde Mükebbireler," 411; Emine Kayhan ve Sema Etikan, "Milas Firuz Bey Camii Süslemeleri," 226, şek. 18; Ali Osman Uysal, "Çanakkale'de Lale Devri Yapıları," 64; Resul Yelen, "İslam Sanatında Süsleme Sembolizmi Üzerine Yeni Yorumlar," 473-474, 481-483, foto. 1-5; Erkan Atak, *Anadolu Camilerinde Lâle Devri Üslubu*, 94-95.

⁶⁴ Maden kandil örnekleri için bkz. Oral, "Eşrefoğlu Camiine Ait Bir Kandil," 113-118; M. Elif Durmuş, "13.-14. YY. Anadolu'suna Tarihlenen Kandil ve Şamdanlarda Işık Sembolizmi," 4-200.

⁶⁵ Gövdesi üzerine küçük kulplarla duvara asılan İslami dönem camdan asma kandillerin en erken örneklerinin MS 8-9. yüzyıla ait olduğu tahmin edilir. Genellikle cami mimarisini için tasarlanan aydınlatma elemanları, Eyyubi ve Memluk dönemlerinde Mısır ve Suriye'de çeşitli form ve malzemelerle üretilmiştir. Bkz. Carl Johan Lamm, *Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen Osten I-II*. 1929-1930; Grace M. Crowfoot ve Donald B. Harden, "Early Byzantine and Later Glass Lamps," 196-208; Avinoam Shalem, "Fountains of Light: The Meaning of Islamic Rock Crystal Lamps," 1-11; Stefano Carboni, *Glass From Islamic Lands*, 186, 360-365. Cam kandillerin görüldüğü bir diğer uygarlık, Roma İmparatorluğu'dur. Geç Roma dönemine kadar en erken örneklerinin görüldüğü cam kandiller, MS 4. yüzyıla tarihlenmektedir. B. Yelda Olcay, "Lighting Methods in the Byzantine Period and Findings of Glass Lamps in Anatolia," 84-86.

⁶⁶ Dokumada kullanılan kandil örnekleri için bkz. Ülkü Bilgin, "XIX. Yüzyıl Seccadeleri," 18-22; Gerard A. Paquin, "The Iconography of Everyday Life in Nineteenth Century Middle Eastern Rugs," 5-18; Suzan Bayraktaroğlu, "Çanakkale Halıları," 246; Oktay Aslanapa, *Türk Halı Sanatı'nın Bin Yılı*, 150-152, 233.

Giyisilerde kullanılan kandil motifi örnekleri için bkz. Sultan Sökmen, "Bitlis Etnografya Müzesinde Bulunan Geleneksel Giyisiler," 379-381. Avrupalı ressamaların tablolarında yer alan halılarda da kandil motifleri görülmektedir. Thomas de Keyser'in *Constantijn Huygens and his Clerk (Constantijn Huygens ve Kâtibi)*, (1627, 92,4 cm x 69,3 cm) adlı eserinde yer alan Transilvanya halısının mihrap kısmında rumilerden oluşan bir kompozisyon, mihrabın dışında kalan alanlar ise, kandil ve stilize edilmiş bitki motifleri ile bezenmiştir. Tablo, günümüzde Londra'da National Galerî'dedir. *Caspar Netscher'in A Lady with a Parrot and a Gentleman with a Monkey (Bir Maymun ile Centilmen ve Bir Papağan ile bir Leydi)*, (1664, 35 x 28,2 cm.) adlı tabloda çift mihraplı Transilvanya halısında, mihraptan aşağıya doğru sarkan bir kandil motifi ve onun etrafında da yine bitki motifleri görülmektedir. Resim, Amerika'da Columbus Güzel Sanatlar Galerisi'nde bulunmaktadır. *Robert Feké'in Isaac Royall ve Ailesi*, (1741, 143 x 197,5 cm) adlı tabloda çift mihraplı madalyonlu bir Transilvanya halısında yine kandil motifi bulunmaktadır. bkz. Elif Aksoy, "Avrupalı Ressamların Tablolarında Resmedilen Transilvanya Halıları Olarak Adlandırılan Batı Anadolu Halıları," 211-228, res. 7, 10, 15.

⁶⁷ Lala Hüseyin Paşa Camisi ve İstanbul Şehzadebaşı Camii'nden müzeye gelen saatler üzerinde bitkisel motiflerle birlikte kandil motifi yer almaktadır. Bkz. H. Kamil Biçici, "Ankara Vakıf Eserleri Müzesinde Sergilenen Cami Saatlerinin Sanat Tarihi Açısından İncelenmesi," 123-126, foto. 54. 17.

Kandil tasvirleri, kendi içinde ustanın üslubundan kaynaklanan farklılıklar içermektedir. Bununla birlikte genel olarak üslup ve teknik açıdan birbirine yakın, şematik, naif ve minyatür tarzında tasvir edilmişlerdir. Kalemîşi süslemelere nazaran taş, mermer ve ahşap yüzeylerde malzemenin de kaynaklanan daha kaba ve sınırlı formlar söz konusudur. Kalemîşi örneklerde kandillerin renk ve biçimsel özellikleri ise hayli çeşitlidir. Kandil strüktürel olarak zeminde duramayacak tasarımıyla çoğunlukla iki kulpundan zincirlerle sarkar şekilde verilmekte ve yukarıdaki bir niş ya da tepelikle ilişkilendirilmektedir.

4. Sonuç

Kapalı mekanlarda çeşitli açıklıklarla gelen gün ışığı ile elde edilen doğal aydınlatma, gün batımından sonra cisimlerin görülebilmesi için yapay aydınlatmayı gerektirmiştir. Bu bağlamda insanoğlu ilk çağlardan itibaren yapay aydınlatma elemanları üretmeye başlamıştır. Primitif ilk örneklerle birlikte zamanla yapay aydınlatma araçları fonksiyonel olmakla birlikte, buldukları mekana estetik değer katan elemanlar şeklinde de çeşitlilik göstermeye başlamıştır. Günümüz modern aydınlatma elemanları geçmişteki bu yapay aydınlatma elemanlarını işlevsiz bırakmış, çoğu müze ve antikacı dükkanları gibi çeşitli yerlerde teşhire alınmış ya da depolara kaldırılmıştır.

Çalışmamıza da konu olan kandil, işlevsel bir obje olmakla beraber çeşitli toplum ve inançlarda zamanla simgesel bir anlam da kazanmıştır. Tanrı, peygamber, ışık, cennet gibi pek çok anlam kazanan kandiller dinsel bir obje olarak da kullanılmış, mezarlıklara, camilere, tapınaklara yerleştirilerek yakılmıştır. Ayrıca, kırlarda mukaddes sayılan ağaçların dallarına da kandiller asılmıştır.

İnanç temelli bir anlam kazanan kandil, özellikle mezar taşlarında ölen kişinin mezarını ahirete kadar aydınlatmak fonksiyonuna sahip olan bir

yüzyıl İznik seramiği üzerinde kandil motifi için bkz. Kalfazade, ve Ertuğrul, "Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine," 32, res. 25.

⁶⁸ Osman Hamdi Bey'in, Cami Kapısı Önünde Konuşan Hocalar, Tarih yok, Tuval/Yağlıboya, 140x105 cm, İstanbul Resim Heykel Müzesi (Son cemaat yeri tavanından zincirlerle sarkan kandil zarfları); Osman Hamdi Bey'in "Bursa Yesil Cami'de", "Şehzade Türbesi'nde Derviş" "Cami Kapısında Feraceli Kadınlar", "Cami'den Çıkan Sultan", Cami Kapısı Önünde Konuşan Hocalar" gibi eserlerinde kandil zarfları kullanılmıştır. Bkz. V. Belgin Demirsar, *Osman Hamdi Bey Tablolarında Gerçekle İlişkiler*, 73-78.

Jean-Léon Gérôme, Amr Camii'nde İbadet, 1870 Tuval üzerine yağlıboya, 89x75 cm, New York Metropolitan Museum of Art. Örtüden sarkan kandiller görülmektedir. Bkz. Meltem Maralcan, "X-XV. Yüzyıllar Arasında Üretilmiş Delik-İşi İslami Kandil Zarfları ve Mekanda Yarattıkları Etki Üzerine Bir Deneme,"; Elvan Özkavruk Adanır ve Berna İleri, "Oryantalist Resimlerde Türk Halıları," 78.

motife dönüşmüştür. Bir kullanım ögesi iken süsleme ögesine dönüşen kandil, simgesel anlamıyla da Türk-İslam sanatında tercih edilen bir motif halini almıştır.

Dini ve sivil mimaride; duvar yüzeylerinde ve çoğunlukla mihraplarda perde tasviri ile birlikte kullanılan kandil motifi, Uşak'ta yer alan camilerden Ulu Cami'de, harim güney duvarında, mihrabın hemen üst kesiminde tasavvufi simgesel motiflerle birlikte yazı-resim şeklinde verilmiştir. Çalışmamızda değinildiği üzere, Anadolu'da çok az yapıda kubbede kandil motifi uygulanmıştır. Bunlardan biri olan Antalya/Elmalı Bayralar Köyü Camii'nde (inşa tarihi?) kubbe eteği ile göbeği arasında kalan bölüm, dikey yönde on iki bordüre ayrılmış olup bordür yüzeyleri atlamalı olarak işlenmiş servi ağacı, zincirli şamdan ve kandil motifleriyle doldurulmuştur. Boduroğlu Camii'nde ise kubbe sekiz kartuşa ayrılmış ve her kartuş içerisine birer kandil motifi yerleştirilmiştir. Motif, bitkisel bir tepelikten iki yanından birer zincirle sarkar şekilde işlenmiştir.

Gökkubbe, Tanrı gibi simgesel anlamlara sahip kubbenin, Tanrı, peygamber, ışık, cennet gibi tasavvufi anlamlar yüklenen kandille vurgulanma düşüncesi; Boduroğlu Camii'nin kubbesinde yer alan sekiz kandille, sekiz cennete vurgu yapmak için şekillenmiş olabilir. Uşak'taki camiler mevcut süsleme programlarıyla değerlendirildiğinde, Boduroğlu Camii, Uşak'ta kubbesinde kandil motifinin kullanıldığı şimdilik bilinen tek örnektir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Aksel, Malik. *Türklerde Dini Resimler*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2010.

Aksel, Malik. *Anadolu Halk Resimleri*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2010.

Aksoy, Elif. "Avrupalı Ressamların Tablolarında Resmedilen Transilvanya Halıları Olarak Adlandırılan Batı Anadolu Halıları." *Sanat ve Tasarım Dergisi* 26 (2020): 211-235.

Altier, Semiha. "Osmanlı Sanatı'nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi." *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 17:26 (2019): 149-202.

- Altun, Ara. "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "Bir Deneme"." *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, Kütahya*, içinde 171-700. İstanbul: Formül Matbaası, 1981-1982.
- Arseven, Celal Esat. "Kandil." *Sanat Ansiklopedisi*, 2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, (1950): 936-937.
- Arslan Kalay, Hacer. "Kandil Motifinin Anadolu-Türk Mezar Taşları ve Dokumalar Üzerindeki Kullanımlarına Yönelik Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme." *TİDSAD* 7:25 (2020): 13-26.
- Aslanapa, Oktay. *Türk Halı Sanatı'nın Bin Yılı*. İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti., 1987.
- Atak, Erkan. *Anadolu Camilerinde Lâle Devri Üslûbu*. Ankara: Gece Akademi (Gece Kitaplığı) Yayını, 2019.
- Avcı, Oğulcan. "Yozgat Başçavuşoğlu Camii ve Süslemeleri Üzerine Düşünceler." *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)* 3:5 (Mart 2016): 49-70.
- Aykaç, Razan. "Konya-Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller." Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2015.
- Bailey, Donald. M. *Greek and Roman Pottery Lamps*. London: Trustees of the British Museum, 1963.
- Bakırer, Ömür. *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- Barışta, H. Örcün. "Göynük Akşemsettin Türbesi Haziresindeki Bitkisel Bezemeli Kadın Mezar Taşları." *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları Toplantısı, Sanat Tarihi Sempozyumu 8-10 Nisan 2002 Bildiri Kitabı*, içinde 123-136, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2002.
- Baş, Ali ve Bayram Ürekli. "Konya Şerafeddin (Şerafeddin) Camii." *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1999): 199-253.
- Bayrakal, Sedat. "Minyatürlerde Minberler." *Sanat Tarihi Dergisi* 15:2 (2006): 2-17.
- Bayrakal, Sedat. *Uşak'ta Osmanlı Mezar Taşları*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2016.
- Bayraktaroğlu, Suzan. "Çanakkale Halıları," *Vakıflar Dergisi* 19 (1985): 237-260.
- Baysal, Ali Fuat ve Çiğdem Önkol Ertunç. "Mevlânâ Türbesi Kalemışlerinde Ortaya Çıkartılan Resimlerin Eflatun ve İsrakilik Bağlamında Bir Analiz Denemesi." *Art-Sanat* 15 (2021): 35-60.
- Biçici, H. Kâmil. "İzmit Müzesi'ndeki Kandil ve Şamdan Motifli Mezar Taşları." *Turkish Studies* 7:3 (2012): 637-661.
- Biçici, H. Kamil. "Ankara Vakıf Eserleri Müzesinde Sergilenen Cami Saatlerinin Sanat Tarihi Açısından İncelenmesi." *Turkish Studies* 9:10 (2014): 115-147.
- Bilgin, Ülkü. "XIX. Yüzyıl Seccadeleri." *Sanat Dünyamız* 6:17 (1979): 18-22.
- Blair, Sheila ve Jonathan Bloom. "Irak, İran ve Mısır: Abbasiler." *İslam Sanatı ve Mimarisi*. Haz. Markos Hattstein ve Peter Delius, Çev. Nurettin Elhüseyni, içinde 88-127, İstanbul: Literatür, 2007.
- Bozkurt, Nebi. "Kandil." *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 24:299-301.
- Bozkurt, Tolga. "Osmanlı Selâtin Cami Mihrapları." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2007.

- Bozkurt, Tolga. "Erken Dönem Osmanlı Selâtin Cami Mihrapları." *İstem* 6:11 (2008): 203-248.
- Cantay, Tanju. "Asma Kandillik." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 3: 497-499.
- Carboni, Stefano. *Glass From Islamic Lands*. London: The Al-Sabah Collection Kuwait National Museum, 2001.
- Crowfoot, Grace M. ve Donald B. Harden. "Early Byzantine and Later Glass Lamps." *The Journal of Egyptian Archaeology* 17:3/4 (1931): 196-208.
- Çakmakçı, Zeynep. "Bizans Dönemi Mekan Aydınlatmasında "İslami Tipte" Cam Kandiller." *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17:4 (2016): 163-180.
- Çal, Halit. "Malatya Kırklar Mezarlığı Mezar-Mezar Taşlarında Bezeme." *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 94 (2020): 159-187.
- Çaycı, Ahmet. *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol*. Konya: Palet Yayınları, 2017.
- Çerçi, Faris. "Hz. Peygamberi'in Doksan Dokuz İsmi." *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE) ÖS:1* (2015): 15-40.
- Çerkez, Murat. "Eyüpsultan Mezartaşlarında Kandil Motifi." *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler 28-30 Mayıs 1999*, içinde 338-365, İstanbul: Eyüpsultan Belediyesi Yayınları, 2000.
- Çetin, Yusuf. "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Cami Mimarisinde Mükebbireler." *Kesit Akademi Dergisi* 3:7 (2017): 407-420.
- Çokay, S. Sedef. "Antik Çağda Aydınlatma Araçları ve Perge Pişmiş Toprak Kandilleri." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996.
- Çokay, Sedef. *Antik Çağda Aydınlatma Araçları*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2000.
- Çolak, Faruk. "Hacı Bektaş Velâyetnâmesinde Dini Motifler." *Anadolu'da Bir Kurucu Akıl; Hacı Bektaş-ı Velî*, ed. Bülent Kara, içinde 227-252, Kayseri: İncir Yayıncılık, 2017.
- Çoruhlu, Tülin. "Adramytteion Antik Kenti Kazı Buluntusu Pişmiş Toprak Kandilleri (2001-2006)." *M.S.G.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2008): 55-60.
- Çoruhlu, Yaşar. "Karahanlı Devri Orta Asya Türk Seramik Sanatı Üzerine." *Arkeoloji ve Sanat* 118 (2004): 86-103.
- Demirsar, V. Belgin. *Osman Hamdi Bey Tablolarında Gerçekle İlişkiler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Yayınevi, 2005.
- Dikmen, Melek. "Nûr-ı Muhammedî Anlayışının Metin ve Minyatür Üzerinden Takibi: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1221 No'lu Siyer-i Nebi Örneği." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9:47 (2016): 1059-1069.
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Birlik Yayınları, 1982.
- Durmuş, M. Elif. "13.-14. YY. Anadolu'suna Tarihlenen Kandil ve Şamdanlarda Işık Sembolizmi." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1994.

- Durukan, Aynur. *Balat İlyas Bey Camii*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Durukan, Ayşegül. "Cam İç Mekan Aydınlatma Tasarımına Kavramsal Bir Yaklaşım." *Cedrus* 5 (2017): 531-541.
- Duymaz, Şevki. "Uluborlu Alâeddin Camii." *Vakıflar Dergisi* 32 (2010): 65-90.
- Eker, Yılmaz. "Osmanlı Kandilleri." *İlgi Dergisi* 100 (2000): 10-13.
- Erbaş, Sıla ve Ensar Kılıç, "Türk Kültüründe Geleneksel Bir Aydınlatma Aracı: Kandil." *Bilim ve Kültür* 1 (2013): 114-125.
- Ercin Koçer, Serap. "Salihli/Damatlı Köyü Eski Cami'nin Kalem İşi Bezemeleri (Manisa)." *Turkish Studies* 14:6 (2019): 3211-3226.
- Eryılmaz, Halil İbrahim ve Şenay Özgür Yıldız. "Manisa, Demirci'de Duvar Resimli İki Cami: Kışlak Eski Camii ve Ahatlar Camii." *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (Haziran 2020): 69-107.
- Forbes, Robert James. *Studies in Ancient Technology VI*. Leiden: E.J. Brill, 1958.
- Gladib, Almut Von. "Suriye, Filistin ve Mısır: Eyyubiler, Memlukler ve Haçlılar." *İslam Sanatı ve Mimarisi*. Haz. Markos Hattstein ve Peter Delius, Çev. Nurettin Elhüseyni, içinde 194-205, İstanbul: Literatür, 2007.
- Göktürk, Mehmet. *Tarihi ve Anıtları Işığı Altında Kırşehir Mezar Taşları, Mezardaki Hayatlar*. Ankara: Kırşehir Belediyesi Kül. Tar. Yayınları, 2008.
- Gruber, Christiane. *Osmanlı-İslam Sanatında Tapınma ve Tılsım*. Çev. Erdem Gökyaran, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Gülgen, Hicabi. "Bursa Ulu Cami Müezzinz Mahfili ve Tezyinatı." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25:1 (2016): 51-72.
- Gülgen, Hicabi ve Semra Güler. "Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönem ve Sonrasına Ait Delâilü'l-Hayrât Minyatürlerindeki Değişim." *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)* 3:1 (2018): 29-60.
- Held, Winfried. "Künstliche Beleuchtung und Architektur." *Licht und Architektur*, ed. W.-D. Heilmeyer ve W. Hoepfner, içinde 53-60, Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1990.
- İnce, Kasım. *Uşak'ta Türk Mimarisi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004.
- Kalfazade, Selda ve Özkan Ertuğrul. "Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine." *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (1989): 23-25.
- Kara, Kerim. "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Kalp-Gönül." *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6:14 (2005): 483-523.
- Karamağaralı, Beyhan. *Ahlat Mezartaşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Karamağaralı, Beyhan. "Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografisi." *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18-20 Aralık 1998* içinde 33-46, İstanbul: İstanbul: Mezarlıklar Vakfı, 1999.
- Kaval, Musa. "Nûr Süresi 35. Ayet Bağlamında Mesnevi'de Nûr Sembolü." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8:38 (2015): 1040-1048.
- Kayhan, Emine ve Sema Etikan. "Milas Firuz Bey Camii Süslemeleri." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10:49 (2017): 222-241.

- Keleş, Reyhan. "Ahmed Yesevî'nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi." *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 23 (2019): 561-586.
- Kılıç, Serkan. "Antalya-Korkuteli Yeşilyayla Eski Kerpiç Camii." *Cedrus* 7 (2019): 695-703.
- Kılınc, Sevgi. "Ahlat Mezar Taşlarındaki Kandil Kavramının Çağdaş Seramik Formlarda Yorumu." Sanatta Yeterlik Sanat Çalışması Raporu, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2019.
- Kinal, Füzuran. "Kaunos Adak Lambaları." *Belleten* 33:130 (1969): 151-159.
- Kolsuk, Asuman. "Osmanlı Devri Çini Kandilleri." *Türk Etnografya Dergisi* 15 (1976): 73-91.
- Kuyulu, İnci. "Bademli Kılıczade Mehmet Ağa Camii (Ödemiş/İzmir)." *Vakıflar Dergisi* 24 (1994): 147-158.
- Lamm, Carl Johan. *Mittelalterliche Gläser und Steinschnitarbeiten aus dem Nahen Osten I-II*. Berlin: Dietrich Reimer u. Ernst Vohsen, 1929-1930.
- Maralcan, Meltem. "X-XV. Yüzyıllar Arasında Üretilmiş Delik-İşi İslami Kandil Zarfları ve Mekanda Yarattıkları Etki Üzerine Bir Deneme." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2010.
- Meriç, Rıfık Melül. "Anadolu Türk Tarihi Vesikaları: Akşehir Türbe ve Mezarları." *Türkiyat Mecmuası* 5 (2010): 141-212.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî. *Mesnevi*. Tercüme: Şefik Can, 3 c., İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.
- Oktaç, A. Deniz. "Anadolu Türk Mimarisinde Aydınlatma Detayları ve Aydınlatma Araçları." Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1992.
- Olca, B. Yelda. "Lighting Methods in the Byzantine Period and Findings of Glass Lamps in Anatolia." *Journal of Glass Studies* 43 (2001):77-87.
- Oral, M. Zeki. "Eşrefoğlu Camiine Ait Bir Kandil." *Belleten* 23:89 (Ocak 1959'dan ayrı basım): 113-118.
- Önder, Mehmet. "Konya'da Alevi Sultan Mescidi ve Mihrabı." *Vakıflar Dergisi* 4 (1958): 241-244.
- Öntuğ, M. Murat. "Uşak'ta Boduroğlu Vakıfları ve Vakfiyeleri." *Vakıflar Dergisi* 28 (2004): 77-100.
- Özkavruk Adanır, Elvan ve Berna İleri. "Oryantalist Resimlerde Türk Halıları." *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi* 10 (2013): 71-80.
- Özkul Fındık, Nurşen. "Tekfur Sarayı Çini Fırınları Kazısında Ele Geçen Şamdan ve Kandilleri." *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Hamza Gündoğdu vd., içinde 379-389, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2005.
- Paquin, Gerard A. "The Iconography of Everyday Life in Nineteenth Century Middle Eastern Rugs." *The Textile Museum Journal* 22 (1983): 5-18.
- Perlzweig, Judith. *Lamps From the Athenian Agora*. New Jersey: American School of Classical Studies at Athens, 1963.
- Pınar, Mehmet. "Nevşehir Mihrapları." Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2011.

- Radt, Wolfgang. "Lampen und Beleuchtung in der Antike." *Zeitschrift für Archaologie und Kulturgeschichte Antike Welt* 17:1 (1986):40-58.
- Shalem, Avinoam. "Fountains of Light: The Meaning of Islamic Rock Crystal Lamps." *Mugarnas* 11 (1994): 1-11.
- Sökmen, Sultan. "Bitlis Etnografya Müzesinde Bulunan Geleneksel Giysiler." *Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi* 8:16 (2015): 370-390.
- Sözen, Metin ve Uğur Tanyeli. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.
- Sözlü, Halil. "Balıkesir Burhaniye'de Ağacık Köyü Camii ve Tasvirleri." *Turkish Studies* 9:1 (2014): 495-508.
- Şener, Dilek. "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2011.
- Tali, Şerife. "Kırşehir/Mucur'daki Hüseyin Ağa Camii İle Emine Hanım Camii'nin Kalemşileri." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-Prof. Dr. Hamza Gündoğdu Armağanı* 6:25 (2013): 504-528.
- Tali, Şerife. "Giresun Yağlıdere Tekke Köyü Cami Kalem İşleri Bezemeleri." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7:31 (2014): 489-497.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit. "Türk-İslâm Sanatında Devşirme Malzeme Kullanımına Farklı Bir Örnek: Üsküdar Altunizâde Camii Son Cemaat Yeri Mihrabı." *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (02-05 Kasım 2016)*, 1 c., ed. Ela Taş, içinde 1-13, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2017.
- Tümer, Haşim. *Uşak Tarihi*. İstanbul: Uşak Halk Eğitimine Yardım Derneği Kültür Yayınları, 1971.
- Usta, Mithat. "Türklerde Yerleşim Birimlerine Ad Olan Bazı Kelimeler." *Turkish Studies* 15:8 (2020): 4049-4062.
- Uysal, Ali Osman. "Çanakkale'de Lale Devri Yapıları." *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 17:30 (2021): 51-120.
- Uysal, Zekiye. "18. Yüzyıldan Ahşap Direkli İki Cami." *Turkish Studies* 9:10 (2014): 1107-1123.
- Vardar, Kadriye Figen. "18. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Maden İşleri." *Sanat Tarihi Yılığ* (2006): 25-54.
- Walters, Henry Beauchamp. *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*. London: British Museum, 1914.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Kur'ân ı Kerîm ve Meâlî*, İstanbul: Merve Yayınları, 2002.
- Yelen, Resul. "İslam Sanatında Süsleme Sembolizmi Üzerine Yeni Yorumlar." *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı 2* (2017): 470-492.
- Yıldırım, Savaş. "Burhaniye Şahinler Köyü Camii Duvar Resimleri." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2013): 279-295.
- Yıldız, Mustafa. "Gazâlî'nin Akıl Eleştirisi." *TYB AKADEMİ Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 1:1 (2011): 71-84.